

Rola Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w postępie badań nad epoką kamienia

W niniejszym opracowaniu podjęto próbę określenia, z perspektywy 120 letniej historii istnienia zbiorów Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, ich roli w postępie badań nad epoką kamienia w Wielkopolsce. Najpełniejszy obraz znaczenia poznańskich zbiorów z najstarszego odcinka prahistorii uzyskamy, śledząc charakter i rangę ważniejszych badań wykopaliskowych, jakie przyczyniły się do ich zgromadzenia oraz wartość powstałych w oparciu o nie publikacji (w tym zarówno opracowań specjalistycznych, jak i ujęć uogólniających).

Początki kolekcji przechowywanej obecnie w Dziale Epoki Kamienia i Wczesnej Epoki Brązu Muzeum Archeologicznego w Poznaniu wiąże się z działalnością Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Załączek przyszłych zbiorów archeologicznych (m. in. z epoki kamienia) stanowiły zabytki gromadzone przez powstałą w 1858 r. Komisję Archeologiczną PTPN, reaktywowaną, po kilkuletniej przerwie w działalności, jako Sekcja Archeologiczna w roku 1879, a następnie podniesionej do rangi odrębnego Wydziału Archeologicznego tegoż towarzystwa w roku 1886. Najstarsza wzmianka dotycząca prahistorycznych zabytków kamiennych z tej kolekcji pochodzi z 1869 r. i określa ich liczbę na 38 okazów¹. W ciągu XIX i na początku XX w. zdecydowana większość zabytków pochodziła z darów i stanowiła znaleziska luźne. Obok nich jednak Wydział zdołał pozyskać również szereg inwentarzy zabytkowych z badań wykopaliskowych, prowadzonych zarówno przez amatorów, jak i przez pierwszych archeologów — profesjonalistów. Inicjatywy w zakresie badań terenowych wpływały zarówno z PTPN, skupiającego grono Polaków — miłośników prahistorii, jak i z istniejących ówczesnie w Poznaniu oficjalnych instytucji niemieckich. Założone w 1886 r. Historische Gesellschaft für die Provinz Posen (Towarzystwo Historyczne Prowincji Poznańskiej), które gromadziło zabytki archeologiczne, przekazało je w 1894 r. do nowopowstałego niemieckiego Museum Prowincjonalnego, zwanego od 1904 r. Kaiser-Friedrich-Museum (Muzeum cesarza Fryderyka). Wśród dość pokaźnej liczby obiektów z epoki kamienia, uzyskanych drogą wykopalisk w końcu XIX w., dominują grobowce megalityczne kultury pucharów lejkowatych i kultury amfor kulistych: dwa pochówki kultury amfor kulistych ze Słaboszewa, gm. Mogilno, woj.

Bydgoszcz, rozkopane przez W. Schwartza², groby obu wymienionych kultur z Murzynna Wielkiego, gm. Gniewkowo, woj. Bydgoszcz, zawierające domieszkę materiałów kultury ceramiki sznurowej³, 25 megalitów z Chawłodna zbadanych przez H. Hockenbecka w latach 1879 - 1880, określanych też jako Czeszewo, stan. 1, gm. Gołańcz, woj. Piła (z badań tych zachował się inwentarz jedynie dwóch grobów)⁴, grobowiec megalityczny o domniemanej przynależności do kultury amfor kulistych z Objezierza, gm. Oborniki, woj. Poznań, zbadany przed rokiem 1880⁵, 25 grobów megalitycznych z Gołańczy, woj. Piła⁶, osada z fazy wióreckiej kultury pucharów lejkowatych w Dakowych Mokrych, gm. Opalenica, woj. Poznań, eksplorowana przez J. Jezierskiego w latach 1882 - 1888⁷, dwa grobowce kujawskie oraz kurhan okrągły w Rzeszynku, gm. Jeziora Wielkie, woj. Bydgoszcz, stan. 1, zbadany przez W. Lebińskiego w 1887 r. (ryc. 1)⁸, megalit ze starszej fazy kultury amfor kulistych w Padniewie, gm. Padniewo, woj. Bydgoszcz, przekopany przez B. Erzepkiego w 1893 r.⁹, domniemany grób kultury pucharów lejkowatych w Lutyni, gm. Dobrzyca, woj. Kalisz, zbadany amatorsko w roku 1894¹⁰ oraz osada w Węgierskim, gm. Kostrzyn, woj. Poznań, odkryta przez K. Koehlera¹¹.

Ze zrozumiałych względów, wartość wymienionych materiałów jest bardzo różna i najczęściej niezbyt wysoka. Niektóre z nich pozbawione są całkowicie dokumentacji polowej; ponadto pewne inwentarze zabytkowe uległy rozproszeniu. Najwierniejszym odbi-

² W. Schwartz, *Neue Ausgrabung in Słaboszewo und zwar zweier sogen. Hünengräber mit Skeletten, Steinbeilen u.s.w.*, „Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte“, R. 1879, s. 255.

³ A. Lissauer, *Die prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*, Leipzig 1887, s. 81, tabl. 2.

⁴ W. Schwartz, *I. Nachtrag zu den Materialien zur prähistorischen Kartographie der Provinz Posen*, Poznań 1881, s. 5 - 6, 83; H. Hockenbeck, P. Tietz, *Ausgrabungen und Funde im Kreis Wongrowitz im Jahre 1884 und im Frühjahr 1885*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen“, t. 1: 1885, s. 387.

⁵ T. Wiślański, *Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1966, s. 172 - 173.

⁶ W. Schwartz, *I. Nachtrag* . . . , s. 5 - 6.

⁷ B. Erzepki, *Album zabytków przedhistorycznych Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, z. 1: 1893, s. 3, 10, tabl. 68: 31 - 32.

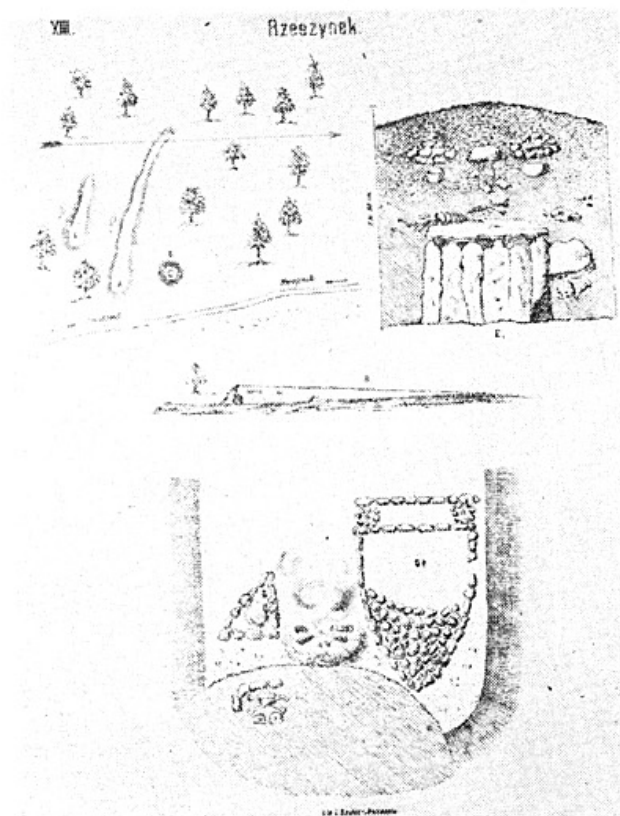
⁸ W. Lebiński, *Wykopalska w Rzeszynku*, „Zapiski Archeologiczne Poznańskie“, z. 3: 1888, s. 33 - 36.

⁹ „Czas“, nr 90 z 20 IV 1893.

¹⁰ G. Kossinna, *Der Ursprung der Urfinnen und Indogermanen und ihre Ausbreitung nach Osten*, cz. 3, „Mannus“, t. 2: 1909, s. 62, 84.

¹¹ K. Koehler, *Osady z epoki kamiennej w Wielkim Księstwie Poznańskim*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne“, t. 3: 1898, s. 136 - 146; tenże, *Feuersteinschlagstätten in Posenschen*, „Verhandlungen der Berliner Anthropologischen Gesellschaft“, roczn. 1896, s. 346 - 350.

¹ B.a., *Sprawozdanie z czynności Towarzystwa Przyjaciół Nauk Poznańskiego od lipca 1866 do kwietnia 1869*, „Rocznik PTPN“, t. 5: 1869, s. 366.

Ryc. 1. Dokumentacja rysunkowa z badań wykopaliskowych kurhanu kultury amfor kulistych w Rzeszynie, woj. bydgoskie, przeprowadzonych w 1887 r. przez W. Łebńskiego

ciem roli jaką odegrały pierwsze wykopaliska obiektów z epoki kamienia, pozostają więc powstałe w oparciu o nie publikacje z tamtego okresu. Ważniejsze opracowania o charakterze źródłowym wymieniono już przy okazji omawiania prac wykopaliskowych. Najstarszą znaną nam próbą zarysu pradziejów Wielkopolski jest wykład, wygłoszony, a następnie opublikowany w 1892 r. przez F. Schwartza, późniejszego pierwszego dyrektora Muzeum Prowincjonalnego w Poznaniu¹².

W 1901 r. kolejny konserwator zbiorów Muzeum PTPN, B. Erzepki, przeprowadził gruntowną reorganizację posiadanych zasobów zabytkowych, wprowadzając układ chronologiczny, oparty na systemie trzech epok¹³. Datę tę można więc uważać za początek wyodrębnienia zbiorów powstałego znacznie później Działu Epoki Kamienia Muzeum Archeologicznego. Lata poprzedzające I wojnę światową były w dużym stopniu kontynuacją poprzedniego okresu, choć na płaszczyźnie badań wykopaliskowych nie obserwujemy już dotychczasowego zafrapowania eksploratorów obiektami megalitycznymi. Skala ich zainteresowań rozszerza się, obejmując w większym stopniu osady, głównie z epoki neolitu. W okresie tym zbadano m. in.: osadę z fazy lubońskiej kultury pucharów lejkowatych, w Kokorzynie, gm. Kościan, woj. Leszno, prze-

kopaną w roku 1905 przez von Hildebrandta i w 1908 r. przez E. Blumego¹⁴, podobny obiekt z Lubonia, woj. Poznań, stan 3, badaną kolejno przez W. Thamma w roku 1908, E. Blumego w latach 1909 i 1912 oraz Liebiga w roku 1913¹⁵, cmentarzysko kultury ceramiki sznurowej ze Żnina, woj. Bydgoszcz¹⁶, osadę z fazy wióreckiej i kultury pucharów lejkowatych w Potarżycy, gm. Jarocin, woj. Kalisz eksplorowanej przez F. Gibasiewicza w 1909 r.¹⁷, stanowisko kultury ceramiki sznurowej w Kruszkach, gm. Łobżenica, woj. Bydgoszcz (1910 r.)¹⁸, jamę z fazy lubońskiej kultury pucharów lejkowatych w Pakości, woj. Bydgoszcz (badania amatorskie w 1910 r.)¹⁹, osadę z tejże fazy w Poznaniu-Golecinie, stan. 4 (badania W. Thamma w latach 1910, 1912 - 1913 oraz E. Blumego w roku 1912)²⁰, a także grób (względnie kilka grobów) z fazy wióreckiej kultury pucharów lejkowatych w Borkowie, gm. Inowrocław, woj. Bydgoszcz²¹. Ponadto na okres ten przypada początek intensywnych badań powierzchniowych Z. Zakrzewskiego, których głównym celem były stanowiska z epoki kamienia położone na terenie Kujaw (głównie w rejonie między Strzelnem a Jez. Gopło)²² oraz w okolicach Łądu, gm. Łądek, woj. Konin. Materiały z tych badań, kontynuowane aż do lat trzydziestych, weszły początkowo w skład prywatnej kolekcji prahistorycznej Z. Zakrzewskiego, a część ich w roku 1950 zdeponowana została w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu. W zakresie publikacji należy odnotować zarys pradziejów Wielkopolski, zamieszczony przez E. Blumego w katalogu wystawy prywatnych zbiorów archeologicznych w Poznaniu w roku 1909. Istotną nowością w tym opracowaniu jest zasygnalizowanie po raz pierwszy miejscowych zabytków z epoki paleolitu (motyka z rogu renifera, znaleziona w Murowanej Goślinie, woj. Poznań)²³.

Momentem, który zdecydował o dalszym rozwoju poznańskich badań prahistorycznych, w tym także nad epoką kamienia, było rozpoczęcie w 1914 r. zawodowej działalności w archeologii przez J. Kostrzewskiego. Objął on wówczas kierownictwo Działu Pradziejowego Muzeum TPN w Poznaniu. Mimo trudności, na jakie napotkał w pierwszych latach swej pracy

¹⁴ E. Blume, *Ausstellung im Kaiser-Friedrich-Museum. Vor- und frühgeschichtliche Altertümer aus dem Gebiet der Provinz Posen*, Poznań 1909, s. 130, nr 2420 - 2421.

¹⁵ E. Blume, *Aus der Provinz Posen. Erwerbungen des Kaiser-Friedrich-Museums zu Posen vom Juli bis Dezember 1909*, „Mannus”, t. 3: 1911, s. 291, s. 291; tenże, *Inventarisierung vorgeschichtlicher Altertümer in Privatbesitz*, „Mannus”, t. 4: 1912, s. 332.

¹⁶ E. Blume, *Ausstellung...*, s. 67, nr 752, tabl. 2 i s. 172.

¹⁷ J. Kostrzewski, *Z badań nad przeszłością pradziejową Wielkopolski w ostatnich latach*, „Zapiski Muzealne”, t. 1: 1916, s. 22 - 39.

¹⁸ E. Blume, *Aus der Provinz Posen. Erwerbungen des Kaiser-Friedrich-Museums zu Posen im Jahre 1910*, „Mannus”, t. 7: 1915, s. 151, nr 19, ryc. 7.

¹⁹ *Ibidem*, s. 149, ryc. 3 - 4 i s. 150.

²⁰ K. Jażdżewski, *Kultura Pucharów Lejkowatych w Polsce Zachodniej i Środkowej*, Poznań 1936, s. 38 - 40.

²¹ H. Kalliefe, *Kujawische Funde. Trichterrandgefäße von Borkowo*, „Praehistorische Zeitschrift”, t. 10: 1918, s. 169, 170, ryc. 1.

²² Por.: A. Prinke, T. Wiślański, *Materiały do osadnictwa w epoce kamienia na terenie powiatu mogileńskiego*, FAP, t. 23: 1972, s. 1 - 91.

²³ E. Blume, *Ausstellung...*, s. 5.

¹² F. Schwartz, *Das Posener Land in vorgeschichtlicher Zeit*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen”, t. 3: 1902, s. 113 - 125.

¹³ B. Kostrzewski, *Sto lat działalności Muzeum Archeologicznego w Poznaniu*, „Fontes Archaeologici Posnanienses” (dalej: FAP), t. 7: 1957, s. 5.

(głównie — ofensywna konkurencja ze strony Niemców na polu naukowym i muzealnym, a także brak współpracowników), J. Kostrzewski zdołał od początku poprowadzić działalność równoległą w kilku kierunkach. W ramach badań wykopaliskowych kontynuował prace na obiektach eksplorowanych uprzednio przez archeologów niemieckich (np. na osadach z fazy lubońskiej kultury pucharów lejkowatych: w Luboniu, stan. 3 (badanej w latach 1915 - 1929) i w Poznaniu-Golecinie, stan. 4 (1919, 1923 i 1925)²⁴, a także podejmował badania na nowo odkrytych stanowiskach np. osady z fazy wióreckiej kultury pucharów lejkowatych: z Wiórka, gm. Mosina, woj. Poznań — lata 1928 i 1930²⁵, i ze Szlachcina, gm. Sroda Wlkp., woj. Poznań, określanej też jako Nietrzanowo, zbadanej wraz z A. Mańkowskim i Z. Rajewskim w 1934 r.²⁶, oraz z fazy lubońskiej tejże kultury w Separowie, gm. Granowo, woj. Poznań, zbadana wspólnie z E. Rabiegą w latach 1933 - 1934²⁷, a ponadto — bogato wyposażony grób skrzynkowy kultury amfor kulistych w Skoczce, gm. Kcynia, woj. Bydgoszcz, zawierający szczątki 9 osobników, który wyeksplorowano w 1929 r. (ryc. 2)^{27a}. Inicjatywy wykopaliskowe J. Kostrzewskiego w zakresie epoki kamienia sięgały w tym czasie daleko poza teren Wielkopolski, czego przykładem są badania w Białym Potoku koło Czortkowa (Ukraińska SRR), przeprowadzone w 1925 r.; odsłonięto tam 3 obiekty mieszkalne kultury trypolskiej i 4 groby szkieletowe z późnego neolitu^{27b}.

W ciągu kilku lat badacz ten zdołał zaangażować do współpracy w badaniach neolitu Wielkopolski grono swych pierwszych uczniów, którym powierzał samodzielne prowadzenie wykopalisk oraz zwiadów powierzchniowych. W ten sposób w latach 1926 - 1927 i 1930 K. Jażdżewski odkrył m. in. dalsze osady kultury pucharów lejkowatych w Domaradzicach, gm. Jutrosin, i Krystynkach, gm. Rawicz, woj. Leszno⁷⁸, a J. Delekt — podobny obiekt w Międzylesiu, gm. Rogoźno, woj. Piła, stan. 1²⁹. Poza tradycyjnymi już w tym czasie badaniami stanowisk kultury pucharów lejkowatych, głównie z inicjatywy J. Kostrzewskiego, zdołano poważnie rozszerzyć problematykę badań neolitycznych dzięki podjęciu nowych wykopalisk na obiektach innych ugrupowań kulturowych.

W 1935 r. J. Fitzke przeprowadził pierwsze systematyczne prace wykopaliskowe stanowiska cyklu nad-dunajskiego (cementarzysko kultury zwanej wówczas kulturą ceramiki wstęgowej klutej w Sędowie, gm.

Ryc. 2. Skoczka, woj. bydgoskie. Wnętrze grobu skrzynkowego kultury amfor kulistych w trakcie eksploracji przeprowadzonej przez J. Kostrzewskiego w 1929 r.

Dąbrowa, woj. Bydgoszcz³⁰. Badania osad późnoneolitycznych w Oksywiu, gm. Gdynia, Rzucewie, gm. Żelistrzewo, i w Gdyni, woj. Gdańsk pozwoliło J. Kostrzewskiemu wydzielić nową jednostkę taksonomiczną, określoną przez niego jako grupa rzucewska kultury ceramiki sznurowej, którą ostatnio traktuje się jako odrębną kulturę. Istotną lukę w bogatej działalności wykopaliskowej okresu międzywojennego stanowił natomiast całkowity brak systematycznych badań stanowisk przedneolitycznych, których wiele zostało już wówczas odkrytych w trakcie długofalowych zwiadów powierzchniowych. Spośród nich, na szczególną uwagę zasługuje zespół stanowisk eponimicznych późnopaleolitycznej kultury tarnowskiej w Tarnowej, gm. Pyzdry, woj. Konin, odkryty przez J. Kostrzewskiego³¹.

W dziedzinie publikacji J. Kostrzewskiemu zawdzięczamy pierwsze polskie ujęcie neolitu wielkopolskiego, zawarte w I wydaniu syntezy pradziejów tego regionu z roku 1914³². Zostało ono następnie zmodyfikowane i znacznie rozszerzone w roku 1923 oraz poparte bogatym aparatem odsyłaczy do konkretnych zabytków ze zbiorów poznańskiego Muzeum. Natomiast obszerne studium L. Kozłowskiego na ten sam

²⁴ K. Jażdżewski, *Kultura...*, s. 38 - 40, 64 - 68.

²⁵ K. Jażdżewski, *Die östliche Trichterbecherkultur in Nordwestpolen*, [w:] „Congressus Secundus Archaeologorum Baltorum, Riga 1930”, Riga 1930, s. 70, tabl. 1:10, 3:2, 5, 6.

²⁶ J. Kostrzewski, *Przewodnik po zbiorach przedhistorycznych Muzeum im. Mielżyńskich*, Poznań 1918, tabl. 1:5.

^{27a} K. Jażdżewski, *Kultura...*, s. 102 - 103.

^{27b} J. Kostrzewski, *Neolityczny grób skrzynkowy ze Skoczki w pow. szubińskim*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Demetrykiewicza*, Poznań 1930, s. 93 - 100.

²⁸ J. Kostrzewski, *Groby eneolityczne z skurczonymi szkieletami w Białym Potoku (w pow. czortkowskim)*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 3: 1925 - 1927, s. 9 - 17. K. Majewski, *Studia nad kulturą trypiłską*, Wrocław 1947.

²⁹ K. Jażdżewski, *Nowe znaleziska w pow. rawickim*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 3: 1927, s. 122, ryc. 7: 27 - 30, 8, 12 i s. 129, 130, przyp. 4.

³⁰ K. Jażdżewski, *Kultura...*, s. 72 - 73.

³¹ J. Fitzke, *Stanowiska kultury ceramiki kreskowo-klutej w Sędowie w pow. mogileńskim (woj. poznańskie)*, „Z Otchłani Wieków”, R. 11: 1936, z. 2, s. 21 - 25.

³² S. Krukowski, *Paleolit*, [w:] S. Krukowski, J. Kostrzewski, R. Jakimowicz, *Prehistoria ziem polskich*, Kraków 1948, s. 92 - 93.

³³ J. Kostrzewski, *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*, Poznań 1914.

temat³³ uznane zostało za chybione, gdyż, jak to wykazała ożywiona polemika³⁴, autor oparł się głównie na inwentarzach zmieszanych, co doprowadziło go do błędnego wniosku o kontynuacji tradycji mezolitycznych w krzemieniarstwie szeregu kultur epoki neolitu.

Szybki wzrost ilości materiałów źródłowych w zbiorach Muzeum umożliwił w latach trzydziestych wydanie ważnych i jakościowo nowych prac, a mianowicie pierwszych opracowań monograficznych poszczególnych kultur neolitu: kultury ceramiki sznurowej na terenie Wielkopolski, opracowanej w 1931 r. przez T. Wagę³⁵ oraz kultury pucharów lejkowatych, wydanej w pięć lat później przez K. Jażdżewskiego³⁶. Pierwsza z tych prac opiera się na szczupłym jeszcze wówczas zasobie nie zawsze w pełni wartościowych źródeł, toteż, siłą rzeczy, ustalenia jej są ograniczone i dziś raczej zdeaktualizowane. T. Waga nie zdołał stworzyć w niej schematu periodyzacyjnego dla opracowywanej kultury, ograniczając się jedynie do wysunięcia szeregu sugestii w tym zakresie. Natomiast obszerna i wnikliwa monografia K. Jażdżewskiego, obejmująca niemal cały obszar dzisiejszej Polski, pretenduje do miana najcenniejszej pracy dotyczącej epoki kamienia, jaka powstała w okresie międzywojennym. Wszechstronna analiza źródeł pozwoliła na wyróżnienie w obrębie wschodniej grupy kultury pucharów lejkowatych dwóch faz chronologicznych wióreckiej i lubońskiej. Zasadniczy zrąb tych rozważań oparty jest na źródłach ze zbiorów poznańskich. Narysowany powyżej, dość bogaty dorobek okresu międzywojennego, został podsumowany w kolejnej syntezie J. Kostrzewskiego z roku 1939, obejmującej już cały teren Polski³⁷. Po raz pierwszy szerszego omówienia opartego o wcześniejszy dorobek tego badacza³⁸ doczekała się tam epoka mezolitu; wyróżniono w niej kultury starsze (ancylusowe), kontynuujące tradycje schyłkowego paleolitu (tarnowska i tardenaska, dzieląca się na dwie fazy: kundańską i maglemoską) oraz młodszą od nich, protoneolityczną kulturę kampańską³⁹. Wspólną cechą opracowań z okresu międzywojennego jest położenie głównego nacisku na klasyfikację źródeł, przy pominięciu zagadnień natury gospodarczej i społecznej. W sumie, prace powstałe w tym czasie, oparte na badaniach wykopaliskowych odpowiadających szczytowym wymaganiom ówczesnej metodyki, systematyzowały obfity zasób źródeł. Można je więc uznać za wystarczającą podstawę dla

dalszych, bardziej szczegółowych studiów nad neolitem Wielkopolski.

Ponad pięcioletni okres okupacji hitlerowskiej nie wniósł, mimo licznej obsady personalnej Muzeum, żadnych znaczących elementów do omawianej problematyki⁴⁰. Dopiero pierwsze lata powojenne przyniosły dalszy postęp na tym polu. W dziedzinie wykopalisk obserwujemy próbę wyrównania braków z okresu międzywojennego w odniesieniu do paleolitu i mezolitu. W 1951 r. bowiem S. Kurnatowski podjął systematyczne badanie stanowiska z przełomu tych epok w Poznaniu-Starołęce, które następnie opracował M. Kobusiewicz⁴¹. Przedsięwzięcie to pozostało niestety przez całe następne dziesięciolecie jedynym tego rodzaju, nie tylko w skali Muzeum, lecz i całego ośrodka poznańskiego. Dopiero dzięki rozwinięciu wyspecjalizowanej działalności wykopaliskowej na tym polu przez M. Kobusiewicza na początku lat sześćdziesiątych, zbiory Muzeum powiększyły się o dwa dalsze, przedneolityczne zespoły zwarte: z Pietrzykowa, gm. Puzdry, woj. Konin (stanowisko z górnego mezolitu, zbadane w 1962 r.)⁴² i z Trzebnicy, gm. Pajęczno, woj. Częstochowa (późnopaleolityczna kultura tarnowska; badania w 1963 r.)⁴³. Znacznie pomyślniej wygląda bilans powojennej działalności wykopaliskowej Muzeum w odniesieniu do epoki neolitu. Do końca lat sześćdziesiątych objęto nią 13 stanowisk⁴⁴; spośród nich wymienić należy: kontynuację badań osady kultury amfor kulistych w Tucznie, gm. Inowrocław, woj. Bydgoszcz (T. Wiślański, 1951 r.)⁴⁵ bogate, wielokulturowe stanowisko w Strzelcach, gm. Mogilno, woj. Bydgoszcz, gdzie zbadano groby kurhanowe kultury amfor kulistych oraz osadę kultury ceramiki wstęgowej rytej (T. Wiślański, A. Dymaczewski i A. Lipińska, 1952 i 1954 r.)⁴⁶ oraz osady z fazy lubońskiej kultury pucharów lejkowatych w Mrowinie, gm. Rokietnica i Luboniu-Lasku, woj. Poznań (M. Piaszykowska, 1954 r.)⁴⁷.

Wśród powojennych publikacji poświęconych epoce kamienia znajdują się dalsze monografie kultur neolitycznych terenu Wielkopolski. W 1953 r. Ł. Smoczyńska opublikowała pracę poświęconą kulturze ceramiki wstęgowej⁴⁸, której ustalenia pokrywają się z wcześniejszymi koncepcjami J. Kostrzewskiego⁴⁹. Istotny postęp w tym zakresie przyniosło studium T. Wiślańskiego dotyczące osady kultury ceramiki wstęgowej rytej w Strzelcach, gm. Mogilno, woj. Byd-

³³ L. Kozłowski, *Wielkopolska w epoce kamiennej*, cz. I, „Przegląd Archeologiczny”, t. 1: 1919, s. 84-98; cz. II, tamże, t. 2: 1920, s. 1-51.

³⁴ J. Kostrzewski, (rec.) L. Kozłowski, *Młodsza epoka kamienna w Polsce*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 9: 1924, s. 262-296; tegoż, *W sprawie niektórych zagadnień neolitu polskiego*, Poznań 1927; L. Kozłowski, *Niektóre zagadnienia neolitu polskiego*, „Lud”, t. 28: 1927.

³⁵ T. Waga, *Kultura nadodrzańska ceramiki sznurowej w Wielkopolsce*, Poznań 1931.

³⁶ K. Jażdżewski, *Kultura...*

³⁷ J. Kostrzewski, *Od mezolitu do okresu wędrówek ludów*, [w:] S. Krukowski, J. Kostrzewski, R. Jakimowicz, *Prehistoria...*

³⁸ J. Kostrzewski, *Quelques observations sur le Tardenoisien en Grande-Pologne*, [w:] „XVe Congrès International d'Anthropologie et d'Archéologie Préhistorique”, Paris 1933.

³⁹ J. Kostrzewski, *Od mezolitu...*, s. 120-123.

⁴⁰ B. Kostrzewski, *Sto lat...*, s. 15-17.

⁴¹ M. Kobusiewicz, *Stanowisko z końca paleolitu i początku mezolitu z Poznania-Starołęki*, FAP, t. 12: 1961, s. 1-23.

⁴² M. Kobusiewicz, *Krzemienica przemysłu tardenauskiego w Pietrzykowie, pow. Września*, FAP, t. 14: 1963, s. 1-13.

⁴³ M. Kobusiewicz, *Stanowisko przemysłu tarnowskiego z Trzebnicy, pow. Pajęczno*, FAP, t. 15: 1964, s. 1-11.

⁴⁴ Pełną ich listę podaje W. Błaszczak, *Muzeum Archeologiczne w Poznaniu w 25-lecie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, FAP, t. 20: 1970, aneks 1, s. 13-19.

⁴⁵ T. Wiślański, *Kultura...*, s. 147-151.

⁴⁶ T. Wiślański, *Wyniki prac wykopaliskowych w Strzelcach w pow. mogileńskim*, FAP, t. 10: 1959, s. 1-93.

⁴⁷ M. Kowiańska-Piaszykowska, M. Kobusiewicz, *Materiały z osady ludności kultury pucharów lejkowatych z Lasku, pow. Poznań*, FAP, t. 17: 1966, s. 21 i n.

⁴⁸ Ł. Smoczyńska, *Kultura ceramiki wstęgowej w Wielkopolsce*, „Fontes Praehistorici”, t. 3: 1953, s. 1-84.

⁴⁹ J. Kostrzewski, *Od mezolitu...*, s. 125-137.

Ryc. 3. Chodzież, woj. pilskie, stan 3. Badania wykopaliskowe grobowca kultury amfor kulistych przeprowadzone w 1974 r.: skulptura szczątków ludzkich w zachodniej części obiektu

guszcz⁵⁰, które swym zasięgiem wykracza daleko poza monografię pojedynczego stanowiska. W nawiązaniu do ceramiki ze Strzelca, dokonano w nim bowiem wszechstronnej analizy analogicznych źródeł z terenu Europy Środkowej, czego wynikiem jest teza o tożsamości typologicznej ceramiki tej kultury oraz ceramiki kultury kreskowo-klutej w całej Polsce północno-zachodniej. Nowym elementem w analizie jest uwzględnienie również technologicznego aspektu badań ceramiki (wydzielono w tym celu grupy ceramiki delikatnej, pośredniej i grubej). Rok 1966 przyniósł obszerną monografię kolejnej kultury neolitycznej poświęconej kulturze amfor kulistych, pióra T. Wiślańskiego⁵¹. Pozwoliła ona zrewidować dominujące dotąd starsze ustalenia badaczy niemieckich w kwestii pochodzenia, podziału regionalnego i periodyzacji tej kultury. J. Kostrzewski przyjmował bowiem w swych syntezach za E. Sprockhoffem środkowoniemieckie pochodzenie wymienionego ugrupowania. Natomiast T. Wiślański wysunął nową koncepcję genezy kultury amfor kulistych wiążąc ją z dorzecziami Łaby, Odry lub Wisły. Uważa on, że omawianą kulturę należy najprawdopodobniej łączyć z przeobrażeniami części substratu postmezolitycznego, spowodowanymi wpływem typowo neolitycznych kultur rolniczo-hodowlanych. T. Wiślański wyróżnił 2 fazy rozwojowe (bezsnurową i sznurową) oraz 2 grupy terytorialne tej

kultury: polską (Wielkopolska i Kujawy) oraz zachodnią (Meklemburgia i wschodnia Brandenburgia). Poczynił też szereg cennych spostrzeżeń dot. m. in. związku między osadnictwem a środowiskiem naturalnym i jego uwarunkowań gospodarczych oraz chronologii względnej i absolutnej tego ugrupowania. Praca ta opiera się w dużej mierze na źródłach ze zbiorów Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. W okresie tym odnotować należy dwie syntezy J. Kostrzewskiego obejmujące m. in. epokę kamienia. Pierwsza z nich jest zmienioną wersją pracy z 1939 r.⁵² uzupełnioną o prahistorię Ziemi Odzyskanych, druga — zmodernizowanym, trzecim wydaniem *Pradziejów Wielkopolski*⁵³, gdzie pominięto system odsyłaczy do źródeł archeologicznych, zastosowany w wydaniu poprzednim, adresując ją raczej do szerszego grona czytelników — amatorów.

Mimo szeregu wymienionych powyżej niewątpliwych sukcesów, badania nad epoką kamienia znajdowały się przez szereg lat powojennej działalności Muzeum na dalszym planie, m. in. ze względu na konieczność podjęcia szerokiej akcji badawczej nad okresem wczesnośredniowiecznym, w ramach przygotowań do obchodów Tysiąclecia Państwa Polskiego.

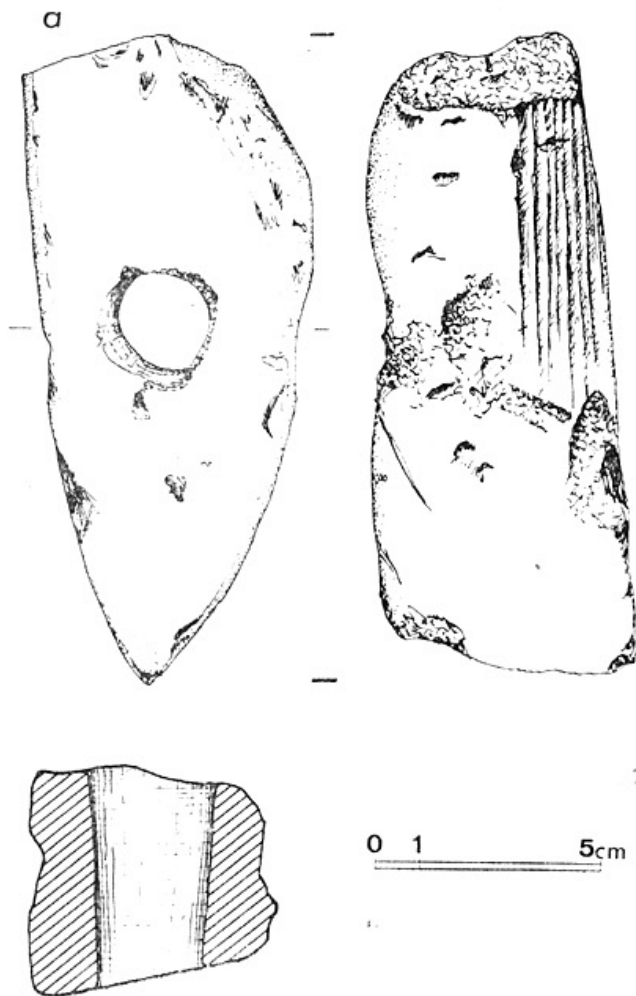
Najnowszy, współczesny etap w rozwoju omawianych badań rozpoczął się pod koniec lat sześćdziesiątych.

⁵⁰ T. Wiślański, *Wyniki...*

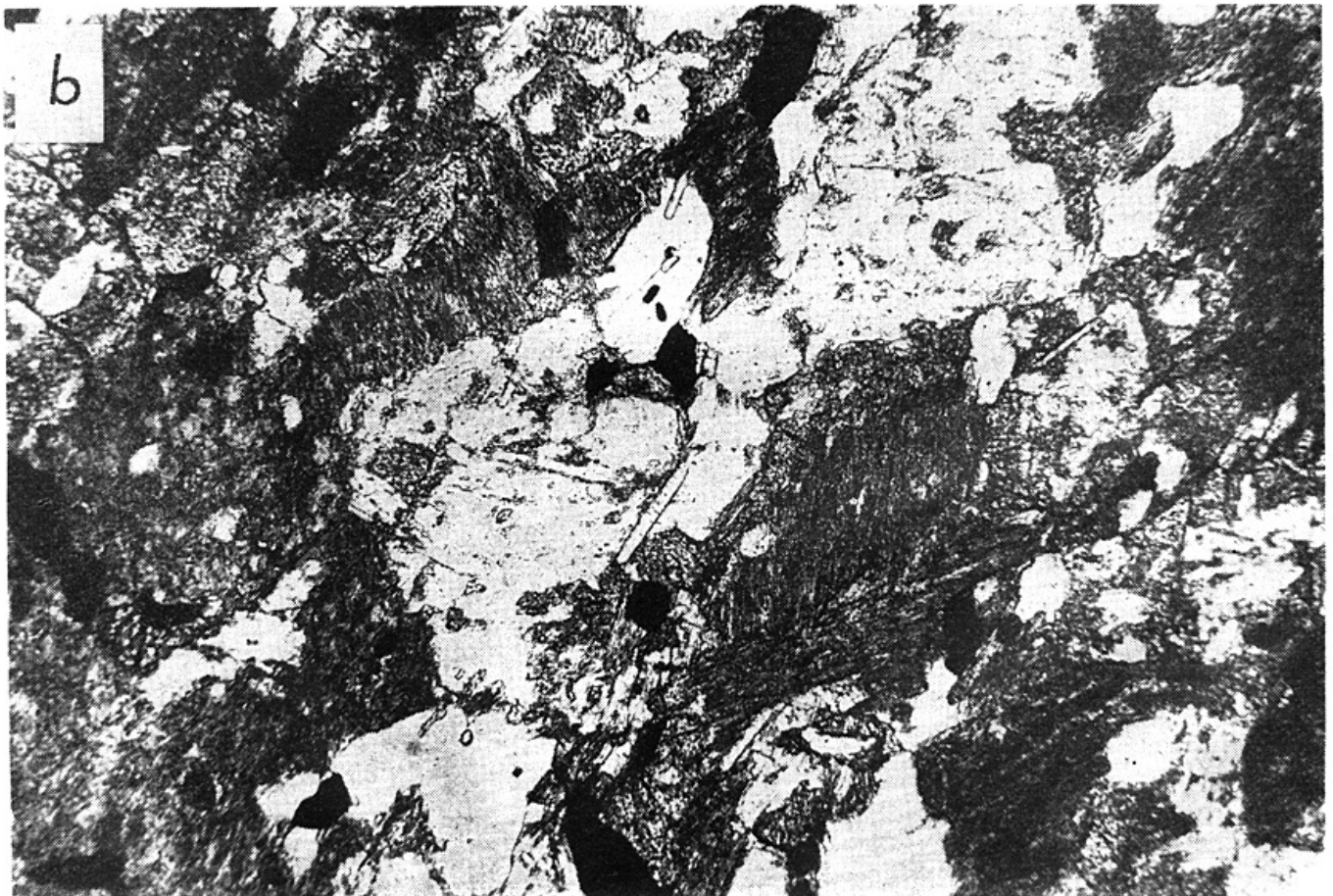
⁵¹ T. Wiślański, *Kultura...*

⁵² J. Kostrzewski, *Pradzieje Polski*, Poznań 1949.

⁵³ J. Kostrzewski, *Wielkopolska w pradziejach*, Warszawa—Wrocław 1955.

Ryc. 4. Badania petroarcheologiczne nad użytkowaniem surowców kamiennych w Polsce środkowo-zachodniej. Topór kamienny cyklu naddunajskiego z Górek Zagajnych, woj. Bydgoszcz: a) wygląd zewnętrzny; b) zdjęcie mikroskopowe próbki surowca (silnie przeobrażony amfibolit); powiększenie ok. 58X

tych, z chwilą przeniesienia Muzeum do nowej siedziby — Pałacu Górków i związanym z tym szeregiem zmian organizacyjnych i personalnych. Koncepcja działalności wykopaliskowej Działu Epoki Kamienia w ostatnich dziesięciu latach starała się uwzględnić dwa zasadnicze kierunki: 1) prowadzenie długofalowych badań nad najbardziej dotąd zaniedbaną problematyką paleolitu i mezolitu na terenie Wielkopolski, poprzez uzyskiwanie drogą wykopalisk dalszych zespołów zwartych, 2) badania stanowisk neolitycznych, które zagrożone są zniszczeniem, a które jednocześnie posiadają kluczowe znaczenie dla problematyki całego regionu; punkt ten realizowany jest w drodze współpracy z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, poprzez łączną realizację celów konserwatorskich i naukowych. W ramach pierwszego z wymienionych kierunków zbadano dotąd 4 stanowiska: Białobrzeg, gm. Pyzdry, woj. Konin, (mezolit i neolit, badania w 1972 r.)⁵⁴ Walga, gm. Pyzdry, woj. Konin, (mezolit górny; 1973 i 1975 r.)⁵⁵. Toruń-Rudak (paleolit schyłkowy — kultura świderska; 1973 r.)⁵⁶ i Modlica, gm. Pyzdry, woj. Konin (mezolit górny; 1976 r.). Realizacja pozostałego celu polegała na objęciu wykopaliskami następujących trzech stanowisk: Sierakowo, gm. Strzelno, woj. Bydgoszcz (osada wydmowa z fazy wczesnowiódrekiej kultury pucharów lejkowatych; 1972 r.)⁵⁷, Chodzież, woj. Piła (pochówek około 30 osobników z fazy środkowej kultury amfor kulistych, datowany radiowęglem na 2395±40 p.n.e. zbadany w 1974 r. — ryc. 3)⁵⁸ i Mrowino, gm. Rokietnica, woj. Poznań (kontynuacja wieloletnich badań osady z fazy lubońskiej kultury pucharów lejkowatych; 1973 - 1976)⁵⁹.

Poza działalnością wykopaliskową, Dział Epoki Ka-

mienia realizuje podjęty w 1971 r. długofalowy program badań nad zróżnicowaniem surowcowym w neolicie Polski środkowo-zachodniej⁶⁰. Dzięki nawiązaniu współpracy w tym zakresie z Katedrą Geologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, zgromadzono dotąd wyniki makro- i mikroskopowych oznaczeń rodzaju surowca kamiennego ponad 1500 narzędzi z epoki neolitu (rys. 4), które przeanalizowano następnie w aspekcie ich zróżnicowania chronologiczno-kulturowego, typologicznego, regionalnego i technologicznego. Przewiduje się rozszerzenie w przyszłości zakresu chronologicznego i terytorialnego tych badań.

Wśród nowszych publikacji, związanych ze zbiorami oraz działalnością terenową Muzeum znajdujemy m. in. szkic W. Tetzlaff poświęcony jednemu ze słabiej poznanych ugrupowań neolitycznych — kulturze rzucewskiej⁶¹. Szczegółowa analiza typologiczna licznych inwentarzy krzemienych z badań powierzchniowych, jakie znajdują się w zbiorach Działu Epoki Kamienia, pozwoliła M. Kobusiewiczowi na opracowanie monografii paleolitu środkowo-zachodniej Wielkopolski, które wypełniły dotkliwą lukę w znajomości najstarszych epok na tym obszarze⁶². Począwszy od 1966 r. ukazują się wyczerpujące, regionalne opracowania całości źródeł do epoki kamienia, prezentujące całość zasobów Muzeum oraz dane archiwalne i bibliograficzne w tym zakresie. Dotychczas opracowano w tym ujęciu materiały z terenu czterech b. powiatów: międzychodzkiego⁶³, obornickiego⁶⁴, gnieźnieńskiego⁶⁵ i mogileńskiego⁶⁶.

⁵⁴ A. Prinke, *Badania wykopaliskowe osady mezolitycznej i neolitycznej w Białobrzegu, pow. Września, stan 6*, FAP, t. 24: 1973, s. 236.

⁵⁵ A. Prinke, *Pierwszy sezon badań osady mezolitycznej w Waldze, pow. Września, stan 3*, FAP, t. 25: 1974 (1975), s. 205.

⁵⁶ A. Prinke, *Schyłkowopaleolityczne stanowiska kultury świderskiej w Toruniu-Rudaku*, „Rocznik Muzeum w Toruniu”, t. 6 (w druku); tenże, *Nowe materiały schyłkowopaleolityczne i mezolityczne z okolic Torunia*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici — Archeologia”, t. 5: 1975, s. 3-15.

⁵⁷ A. Prinke, *Badania osady wydmy kultury pucharów lejkowatych w Sierakowie, woj. Bydgoszcz*, FAP, t. 25: 1974 (1975), s. 205-207; A. Kośko, A. Prinke, *Sierakowo, woj. Bydgoszcz, stan 8 — osada z fazy II (wczesnowiódrekiej) kultury pucharów lejkowatych*, FAP, t. 26: 1975 (1976), s. 1-31.

⁵⁸ A. Prinke, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych grobowca kultury amfor kulistych w Chodzieży, woj. Piła*, FAP, t. 26: 1975 (1976), s. 198-199; tenże, *Chodzież, woj. de Piła*, „Inventaria Archaeologica”, fasc. 38 (PL 234-239).

⁵⁹ W. Tetzlaff, *Badania wykopaliskowe osady ludności kultury pucharów lejkowatych w Mrowinie, woj. Poznań, w 1973 r.*, FAP, t. 25: 1974 (1975), s. 207-211.

⁶⁰ A. Prinke, J. Skoczylas, *Petroarcheologia i jej zastosowanie w badaniach nad epoką kamienia*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 26: 1974, s. 335-342; tenże, *Badania petrograficzne nad użytkowaniem surowców kamiennych w neolicie Wielkopolski*, FAP, t. 24: 1973, s. 9-11; tenże, *Die petrographischen Forschungen über die Benutzung von Steinrohstoffen im Neolithikum des Gebiets von Wielkopolska*, [w:] J. Stelci, J. Malina (red.), *Sbornik příspěvků 1. Petroarcheologického Seminara — Brno 1975*, „Folia Facultatis Scientiarum Naturalium Universitatis Purkynianae Brunensis. Geologia”, t. 16: 1975, z. 10. Brno 1975, s. 141-147.

⁶¹ W. Tetzlaff, *The Rzucewo Culture*, [w:] T. Wiślański (red.) *The Neolithic in Poland*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1970, s. 356-365.

⁶² M. Kobusiewicz, *Paleolit schyłkowy w środkowozachodniej Wielkopolsce*, „Światowid”, t. 31: 1966(1970), s. 19-100; tenże, *Mezolit w środkowozachodniej Wielkopolsce*, tamże, s. 101-188.

⁶³ M. Kobusiewicz, *Materiały do osadnictwa w epoce kamienia w powiecie międzychodzkiem*, FAP, t. 17: 1966, s. 1-20.

⁶⁴ M. Kobusiewicz, *Materiały do osadnictwa w epoce kamienia w powiecie obornickim*, FAP, t. 18: 1967, s. 1-28.

⁶⁵ M. Kobusiewicz, W. Tetzlaff, *Materiały do osadnictwa w epoce kamienia w powiecie gnieźnieńskim*, FAP, t. 22: 1971, s. 11-33.

⁶⁶ A. Prinke, T. Wiślański, *Materiały...*